

Тип. 1992	Типик Української Католицької Церкви / Підгот. до видання о. Ісидор Дольницький. – Рим, 1992. – 619 с.
Тип. 2002	Типик Української Католицької Церкви / укладений о. Ісидором Дольницьким. – Львів, 2002. – 581 с.
ТІМ 1646	Могила Петро. Евхологион, албо молитвослов, или требник. – К., 1646. – Ч. 1 – 2.
Усп. зб.	Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. Подгот. О. Князевская. Под ре С. Коткова. – М., 1971. – 752 с.
УХС	Іванків Є. Український християнський схід. – Чикаго, 1992. – 245 с.
Ф. М.	Федорів М. Обрядові співи української церкви Галицької землі. – Філадельфія, 1983. – 290 с.
Ф. Ю.	Федорів Ю. Пояснення церковних Богослужень і Св. Тайн. – Львів, 2004. – 159 с.
ХМ 1995	Християнський молитовник. – Красилів, 1995.
Ц.	Старославянський словарь. Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой. – М., 1990. – 842 с.
Ч. 2000	Часослов. // Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату. – К., 2000.
Ч. РСМ	Чопей Л. Русько-Малярський словарь. – Будапешт, 1883. – 492 с.
Ч. ПС	Чопенко В. Православний словник. – К., 1995. – 110 с.
Яв.	Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – 319 с.
ESJStSI	Etymologický slovník jazyka staroslovenského. – Praha, 1997.
SJStSI	Slovník jazyka staroslověnského. – Praha : Academia, 1966.

М. Щипська*

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'374

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У МОВІ СУЧАСНОЇ ПОВІСІ

У статті проаналізовано деякі особливості використання фразеологізмів у поезіях сучасних авторів. Зокрема, увагу приділено семантичним трансформаціям фразеологізмів, граматичним та лексичним замінам фразеологічних одиниць¹.

У мові сучасної української поезії широко використовуються фразеологічні одиниці як у загальноприйнятій формі та значенні, так і різні способи їх структурних та семантичних трансформацій. Під трансформацією ФО розуміємо „стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації структури традиційних фразеологічних одиниць” [1: 8].

Готовий фразеологізм використати простіше, аніж пристосувати його до стилю викладу, надати йому індивідуальної неповторності [6]. Це вимагає від автора великої майстерності, тонкого відчуття, глибокого знання мови. Саме тому у своїй роботі ми приділили увагу окремим різновидам трансформації фразеологізмів, що зустрічаються у поезіях сучасних авторів.

Зокрема серед власне семантичних трансформацій ФО виділяємо ті, котрі розширюють свою семантику шляхом розширення сполучних можливостей: *І було нам зведено:/ закопайте живцем у землю/ ваші ліси і оселі, / закопайте чим глибше в непам'ять/ ваше зів'яле життя —/ і зійдіть з цього краю!* (Кордун: 44—45); *Ти це не був з епохою на „ти”*, / *Іще вона в тобі вознем мовчала./ І тільки щем святої висоти —/ яка у снах молилась і літала* (ЛЮ, 29.09.05: 5). ФО *закопати живцем у землю кого*, „у важких муках згубити, довести до загибелі, нещадно покарати кого-небудь” (СФУМ: 245), *бути на ти з ким*, „добре розумітися на чомусь, досконало знати якусь справу” (СФУМ: 48) традиційно вживаються для характеристики людини, її вчинків. Заміна іменника із семантикою особи в об'єктному оточенні фразеологізмів іменниками із семантикою неістоти сприяє збільшенню абстрактності ФО і, отже, призводить до розширення їх сполучних можливостей і власне семантики.

Трапляються поодинокі випадки подвійної актуалізації ФО, тобто поєднання в одному стійкому виразі як буквального, так і переносного значення: *Міркує мовчки дід, як то сказати хлоп'яті/ сказати правду, та не напрямки.../ Пржуть на луках жеребці завзяті —/ ото її [вороні] гривасті парубки. / Вона із ними там гуляла довго —/ лошатко привела від лоботи.../ Кусає ворона за те гнідого, / що тільки воза треба з ним тягти*

* © М. Щипська, 2006

¹ Надалі — ФО.

(Забаштанський: 78). По-особливному організуючи контекст, поет ставить традиційну ФО *тягти воза* „покірно миритися, погоджуватися з виконанням важкої або невдячної роботи, одноманітних обов'язків” (СФУМ: 729) у такі мовленнєві умови, в яких реалізуються різні сторони її семантики. Вузкий контекст викликає в читача відчуття семантичної залежності ФО від її генетичного джерела — йдеться про коней, які справді тягнуть воза. Проте макроконтест утримує в свідомості справжню причину поведінки вороні, на що вказує семантика ФО.

Одним із поширених способів структурно-семантичних трансформацій ФО в сучасній українській поезії є оказіональні зміни компонентів, серед яких виділяємо граматичну та лексичну заміну.

Розділяємо думку В. М. Мокієнка та В. Д. Ужченка, котрі застерігають від перебільшення фактора авторського фразеотворення, авторської трансформації ФО та недооцінки варіювання як характерної властивості фразеологізму [2: 19—23; 5: 147]. Наголошувала на важливості розрізнення узуальної варіантності — нормативної (мовної), що фіксується словниками, і оказіональної — одиничної, індивідуальної, що є фактом мовлення і Л. Г. Скрипник [4: 128].

Грамматичні зміни ФО зумовлені здатністю фразеологізму вступати в граматичні зв'язки з іншими мовними одиницями тексту, тобто виступати не самочинно, ізолювано, а як структурні елементи контексту.

Грамматично змінені ФО, зафіксовані у мові сучасної поезії, різняться:

—заміною неозначеної форми дієслівного компонента на особову: *А в Мазени вік прожитий, почуття гірке, полинне:/ скільки рідний край нещасний розтинали сили злі!/ І прикинув він, що Карло України не поглине, / а Петруха-розпинатель вже стира з лиця землі* (Білоус: 36). Традиційна ФО *стерти з лиця землі кого*, що „знищити, розгромити” (СФУМ: 267) у контексті поезії, вступаючи у граматичні зв'язки з іншими членами речення, змінює у дієслівному компоненті неозначену форму дієслова на особову. При цьому зрушень у семантиці фразеологізму та загалом висловлювання не відбувається.

Вводяться ФО в контекст і шляхом граматичного оформлення їх у вигляді дієприкслівного звороту: *Та по любощах накинув світу, / Глянув це в ті зорі чарівні— / „Звівши мужа шлюбного зі світу, / А чи ж буде вірною мені?”* (Забаштанський: 80); *Що за скрегіт вночі? / Углядаюся в темін погрозу:/ Двоє чадо з надробка здирають/ дідівську зорю, / І здають дефіцитну —/ за мірою циників — бронзу, / І на виручку колються, / сходячи в землю сиру...* (ЛУ, 20.10.05: 5). Пристосовані до контексту оказіональні ФО *звівши зі світу*, *сходячи в землю* повністю передають значення кодифікованих ФО *зводити зі світу кого* „доводити кого-небудь до загибелі, до смерті” (СФУМ: 259), *сходити в землю* „умерти” (СФУМ: 264);

—заміною форми числа фразеологізму: *Ну, доки ж будем світ смішити, / тернові множити вінки? / Та одне одного страшити/ за перестрашені віки* (Забаштанський: 40); *Які вкладав він [В. Семенюта] почуття, / які тони і гами! / Заповнював усе життя/ в мистецтві білі плями* (Білоус: 104). Введення в тканину поетичного твору ФО *терновий вінок* „муки, страждання” (СФУМ 110), *біла пляма* „недосліджене, маловивчене питання” (СФУМ: 522), заміна однини множиною уможливує існування рими та підсилює значення фразеологізму. Необхідно зауважити, що в ілюстраціях до ФО *біла пляма* у СФУМ фіксується форма множини, але чомусь не виноситься в реєстр.

У сучасних поетичних текстах поширена лексична заміна компонентів ФО, яка у більшості випадків супроводжується формальними змінами (їх до уваги не братимемо), що відображають граматичні зв'язки фразеологізму з іншими членами речення. Досліджений матеріал засвідчує цілеспрямовану субституцію одного, декількох та усіх компонентів ФО.

При цілеспрямованій субституції одного компонента ФО заміники і замінювані компоненти виражаються:

а) дієсловом: *У чім стояв, без жодних статків/ пройшов над прірвою в житті./ Але залишив для нащадків/ сторінки творів золоті* (Білоус: 97). Широкий контекст умотивовує заміну компонента *опинятися*, вираженого дієсловом, кодифікованої ФО *опинятися над прірвою* „потрапити в безвихідне становище, бути на краю загибелі” (СФУМ: 468) на слово вільного вжитку *пройшов*. Субститут-дієслово актуалізує й конкретизує загальне значення ФО щодо життєвого шляху відомого українського письменника Івана Багряного;

Ця музика ще зрідка дістає, / з колін підводить, вмерти не дає, / по бездоріжжю водить за собою. / І степ — лиш мій. І небо — лиш моє. / Їх музику душа, як бразу, п'є, / і — п'яна — падає в хаці травостою (Базилевський: 66). Оказіональна ФО з **колін підводить** із значенням „підтримувати, давати сили, надію” утворена шляхом інверсії та лексичної заміни компонентів ФО **вставати з колін** „звільнятися від гніту, поневолення” (СФУМ: 132). Субституція компонентів загальнономовної ФО вмотивовується контекстом:

Хто владар сьогодні? хто зомбі? / чом голос Архангела втих? / Старці — ніби атомні бомби, / німіє душа коло них (Поклад: 30). Субституція компонента **холоно** загальнономовної ФО **холоно душа** *чия, у кого і без додатка* „хто-небудь дуже непокоїться, переживає” (СФУМ: 639) словом вільного вжитку **німіє** використовується поетесою з метою посилення значення фразеологізму. Дієслово-субститут **німіє** значно експресивніше за своїм лексичним змістом від традиційного компонента **холоно**:

Хапаю натхнення за поли: / „Пожди — це жще не торма!..” / Розгойдує серпень озвінкі виднокола, / на крила мене підійма (ЛУ, 27.10.05: 5). Ефект посилення значення традиційної ФО **смикати за поли** *кого, ірон.* „настирливо, невідступно просити, вимагати у кого-небудь щось” (СФУМ: 670) досягається поетесою за допомогою заміни компонента **смикати**, вираженого дієсловом, на більш влучний субститут-дієслово **хапаю**. Разом з тим відбувається розширення сполучуваності — ФО **смикати за поли** *кого* традиційно вживається з іменником на позначення особи в об'єктному оточенні, а заміна його іменником із абстрактною семантикою призводить до створення метафоричного образу за допомогою ФО:

б) іменником: *Та забув козак за жінку, / Кинув лихом об біду, / Та й потяг козак до шинку / Голопузу галайду* (Забаштанський: 21). Творчий почерк майстра поетичного слова В. Забаштанського проглядає у влучній заміні традиційного іменникового компонента **землю** ФО **ударити лихом об землю** „забувати біду, горе; не журитися, не втрачати надії на краще” (СФУМ: 733) словом вільного вжитку **біду**, яке перебуває у синонімічних відношеннях з іншим компонентом фразеологізму — **лихо**, що сприяє римуванню в поезії та призводить до бажаного стилістичного ефекту: трансформована ФО влучно передає стан, у якому перебуває козак.

Рідше трапляється у поетичних творах сучасних авторів цілеспрямована субституція декількох ФО: *Катерина, баба зла, / дочка сучина, / на козацький край була / вкрай розлючена. / Щоб змести зі світу прич / нашу націю, / обернула славу Січі / на руйнацію* (Білоус: 38). Кількісно нерівноцінна заміна трьох компонентів з **лиця землі** кодифікованої ФО **змести з лиця землі** *кого, що* „знищити, розгромити” (СФУМ: 267) двома компонентами **зі світу** з морфологічного погляду є рівноцінною, проте okazіональна ФО більш точно передає історичну трагедію руйнування Запорозької Січі:

З висоти моєї темноти / Видно шлях твій, нене, з божих кар... / Далі йду тям шляхом до мети / І несучу покути свій тягар (Забаштанський: 45). Вважаємо, що індивідуально-авторська ФО **несу покути свій тягар** утворена шляхом заміни компонента **хрест** загальнономовної ФО **нести свій хрест** „терпляче зносити труднощі, все, що судилось і стало неминучим у чиемусь житті; виконувати свій обов'язок до кінця” (СФУМ: 433). Лексична заміна конкретизує висловлювання, наголошуючи на покірності та терпеливості ліричного героя.

Зустрічається у дослідженому матеріалі й повна лексична заміна компонентів, що спричинює появу нової ФО, утвореної за моделлю загальнономовної. Тобто бажаний стилістичний ефект досягається у тому випадку, коли читач впізнає традиційну ФО або за формою, або за значенням.

А Самотнім Жінкам Великого Міста / завжди тоскно у ньому, і тісно, і пісно, / і нудьга їх тяжка, і свобода їх пізня, / знічев'я терза їх яка-небудь пісня, / й холодильник порожній гуркоче ночами, / щоб скоріше дуріли — без сну і без тям, / без царя в голові і у серці — без клямки... (Голота: 37). Структурна модель та фразеологічне цілісне значення індивідуально-авторського новотвору **у серці без клямки** співвідноситься із загальнономовною ФО **без царя в голові** „нерозумно, безрозсудно” (СФУМ: 755), розвиваючи новий відтінок у значенні „нестримно, невдержимо, непогамовно”.

І рвонеться зойк несамовитий / в коливній ситой юрби... / Це пора востанне полюбити / і явити лицарку з раби. / І зітерти грим, зірвати маску / і почути, як болить межа. / Б'ють, віщують зміни тулумбаси, / ера спить на кінчику ножа (Поклад: 3); *На Парнасі не можна за світ не радіти, / Там трава голуба в золотій росі. / І дівчата*

усі — Афродіти, / І, їй-богу, незаймані всі. / Там всі кози у золоті, в сріблі — козли, / Ще, гляди, рекетню підохотим, / Кожен з нас там ставав Дон Кіхотом, / Крім отих, що в нардепи сповзли (Забаштанський: 4). Структурна модель та фразеологічне цілісне значення індивідуально-авторського новотвору **зітерти грим** співвідноситься із загальнономовною ФО **зривати маску з кого—чого і без додатка** „викривати кого-небудь, показуючи його справжню сутність, істинні наміри і т. ін.” (СФУМ: 272), відповідно в **сріблі — козли** співвідноситься з традиційною ФО **усі кози в золоті кому** „все здається, сприймається кращим, ніж є насправді” (СФУМ: 303). Розпізнати індивідуально-авторську ФО допомагає спеціально організований контекст, де поряд з оказіональною розташована загальнономовна ФО, що увиразнює висловлювання.

Трапляються в поетичних текстах сучасних українських авторів і ФО, утворені за моделями традиційних, які вже набули поширення в загальнономовній практиці, проте чомусь не зафіксовані „Словником фразеологізмів української мови”: *Ніколаєнко важить щоденно, / Скільки ректорам ставити клізм. / Що буде він в школах/ натхненно — / Хіба юценків соціалізм?!* (ЛУ, 06.10.05: 5). На нашу думку, вираз **ставити клізму** відповідає визначенню ФО із семантикою „дуже сварити або гостро критикувати кого-небудь”.

Ще африканські риси й бакенбарди/ в салонних скалозубів на вустах./ Ще дотепи гримучі, як петарди./ Ще в захваті від чар кавалергарда/ левиці світські й молодь золота (Базилевський: 74). Ми вважаємо, що сполучення **світська левиця** потрібно кваліфікувати як ФО зі значенням „вишукана особа, що належить до привілейованого прошарку населення (про жінку)”, а вираз **золота молодь** відповідає визначенню „юнаки і юнки, що живуть у розкоші”.

Таким чином, граматичні зміни ФО, зафіксовані у мові сучасної української поезії, не несуть суттєвих змін щодо семантики фразеологізму. Насамперед вони свідчать про наявність у ФО парадигматичних форм [3: 94—103] для зв'язку фразеологізму з мовним оточенням. Разом з тим граматичні зміни служать для конкретизації висловлювання, виражають особливості авторської манери фразеологічного вживання. Вони не суперечать мовній нормі, хоча питання їх кодифікації в науковій літературі остаточно не розв'язане. Лексичні заміни компонентного складу ФО змінюють якісну і кількісну структуру фразеологізму. Субституція компонентів умотивовується контекстом і здійснюється цілеспрямовано, з певною стилістичною метою: актуалізації, оновлення ФО, посилення виразності; конкретизації, деталізації фразеологізму та всього висловлювання. Лексична заміна компонентів ФО спричинює появу індивідуально-авторських новотворів, котрі з часом, можливо, увійдуть до фразеологічних словників.

Література

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. — К.: Наук. думка, 1989.
2. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология. — М.: Выс. шк., 1989.
3. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. — Л.: Наука, 1977.
4. Скрипник Л. Г. Фразеология української мови — К.: Наук. думка, 1973.
5. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеология. — Х.: Основа, 1990.
6. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. — М.: Выс. шк., 1969.

Джерела

Базилевський	Базилевський В. О. Украдене небо: Поезії. — К.: Укр. письменник, 1999.
Білоус	Білоус Д. Г. Ромен хіба не родич Рима?: Поезії. — К.: Укр. письменник, 1999.
Голота	Голота Л. В. На чоловічий голос: Поезії. — К.: Укр. письменник. — 1999.
Забаштанський	Забаштанський В. О. Найкревніша рідня — К.: Укр. письменник, 1999.
Кордун	Кордун В. М. Зимовий стук дятла: Поезії. — К.: Укр. письменник, 1999.
ЛУ	Літературна Україна.
Поклад	Поклад Н. І. Молоде сонце: Вірші. — К.: Укр. письменник, 1999.
СФУМ	Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наук. думка, 2003.